

ŽYDŲ ISTORIJA
LIETUVIŠKOS
ISTORIOGRAFIJOS
KONTEKSTUOSE © *Darius Staliūnas*

Per pastarąjį dešimtmetį pasirodė ne vienas ir ne du straipsniai, kuriuose nagrinėjama lietuviškoji istoriografija, skirta holokausto tyrimams¹, tačiau beveik nėra publikacijų, kuriose būtų aptarta, kaip Lietuvoje tyrinėjamos kitos, su žydų praeitimi susijusios temos². Tokia padėtis istoriografijoje iš tiesų gerai parodo, kad šiandien žydų studijose dominuoja Šoa tematika. Holokausto problematika po ilgų šios temos nutylėjimo Lietuvoje metų, žinoma, nusipelno išskirtinio dėmesio, tačiau ji neturėtų užgožti ir kitų su Lietuvos žydų praeitimi susijusių problemų aptarties.

Straipsnyje siekiama atsakyti į klausimą, kaip istoriografinių paradigmu kaita, politinė konjunkčūra ir kiti panašūs veiksniai veikė žydų studijas Lietuvoje. Atsakyti į taip suformuluotą klausimą daug sudėtingiau nei tiesiog apžvelgti darbus, skirtus Lietuvos žydų istorijai, kaip iki šiol įprasta lietuvių istoriografijoje, taip pat ir aptariančioje holokausto tematiką. Toji problema susideda iš dviejų dalių. Pirmiausia, nustatyti istoriografijos raidoje matomų pokyčių priežastinių ryšių nėra lengva: kartais sudėtinga įrodyti, jog istoriko pažiūras lėmė ne komunikacinėje atmintyje funkcionuojantys vaizdiniai, šaltinių kiekis, istoriografinės paradigmos,

¹ *Brandišauskas V.* Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. Vilnius, 1999, t. 14 p. 135–152; *Berenis V.* Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė // Politologija. Vilnius, 2000, nr. 3, p. 3–24; *Truska L.* Lietuviškoji Holokausto Lietuvoje istoriografija // Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione / Sud. K. Fuchs ir E. Bendikaitė. Kaunas, 2002, p. 83–103; *Truska L.* Litauische Historiographie über den Holocaust in Litauen // Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941 / Hrsg. von V. Bartusevičius, J. Tauber J. ir W. Wett. Köln–Weimar–Wien, 2003, p. 262–276; *Richter K.* Der Holocaust in der litauische Historiographie seit 1991 // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 56, 2007, H. 3, S. 389–416, ir kt.

² *Aleksandravičius E.* Žydai lietuvių istoriografijoje // Vilniaus Gaonas ir žydų kultūros keliai. Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga [Vilnius, 1997 m. rugsėjo 10–12 d.]. Vilnius, 1999, p. 9–16. Šis Egidijaus Aleksandravičiaus tekstas aptarė tik dviejų lietuvių autorių tekstus. Svarbesnius darbus, ypač skirtus žydų istorijai LDK, yra analizavusi Jurgita Verbickienė (*Šiaučiuonaitė-Verbickienė J.* „Išmoktas“ atminimas: Lietuvos visuomenės požiūris į žydų kultūrą // Kultūros barai. Vilnius, 2005, nr. 2, p. 66–71, nr. 3, p. 77–79; *Šiaučiuonaitė-Verbickienė J.* Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje. Sambūvio aspektai. Vilnius, 2009, p. 9–14, 21–22).

bet, pavyzdžiui, politinis užsakymas. Antroji problema susijusi su pirmąja: šiuo atveju straipsnio autorius rašo apie „savą“ istoriografiją, taigi nesunku jį įtarti subjektivumu. Tačiau esami pavyzdžiai, kai „savi“ istorikai geba sąžiningai ir kuo objektyviau pažvelgti į „savos“ istoriografijos raidą, taip pat ir susijusią su šiame straipsnyje aptariama tema³, leidžia tikėtis, kad tai yra išsprendžiama problema.

Prieš pradedant detalų temos aptarimą, dar reikia apsibrėžti, kas šiame straipsnyje patenka į sąvoką „lietuviškoji istoriografija“. Kadangi mums šiuo atveju rūpi ne šiaip mokslinių žinių akumuliacijos pasirinkta tema raida, bet įvairūs, taip pat ir nemoksliniai, veiksniai, darę įtaką istoriografijai, tai lietuviškoji istoriografija šiuo atveju yra ta, kuri „atstovauja“ moderniais laikais susiformavusiai lietuviškajai, etnolingvistinei tapatybei. Paprasčiau tariant, mus domins tik lietuvių autorių darbai ir nenagrinėsime žydų kilmės Lietuvos istorikų publikacijų⁴. Tokį pasirinkimą diktuoja įsitikinimas, kad Lietuvos žydų autorių motyvacija imtis „savo“ tautinės grupės istorijos ir jų pateikiamos interpretacijos buvo nulemtos kitų veiksmų nei lietuvių autorių atveju. Tai, žinoma, nereiškia, kad negalima rasti ir panašumų⁵.

Lietuvių istorinis naratyvas, kaip žinoma, formavosi XIX a., kai didesnioji lietuvių gyvenamos teritorijos dalis įėjo į Rusijos imperijos sudėtį. Tad lietuvių nacionalizmui buvo būdingos tos pačios formavimosi ypatybės, kokias aptinkame kitų nedominuojančių Vidurio ir Rytų Europos tautinių grupių atveju: jis įgavo etnokultūrinės, tiksliau etnolingvistinės charakteristikas, paprasčiau tariant – lietuviu laikytas lietuvių kilmės lietuviškai kalbantis individas. Primordialistinė tautos samprata „reikalavo“ ir atitinkamos istorinės koncepcijos, skelbiančios, jog kadaise buvusi didi ir galinga tauta, kuri vėliau dėl „išorės“ jėgų poveikio „užmigo“ ir štai XIX a. ėmė „prabusti“, arba „atgimti“. Svarbiausia užduotis lietuviškai tapatybei išgryninti tiek dabartyje, tiek praeityje buvo atsiriboti nuo lenkų. Šis noras atskirti, kas Lietuvos praeityje buvo lietuviška, o kas lenkiška, ir buvo pagrindinis istorinių tekstų leitmotyvas. Žydams tokioje istorijos koncepcijoje vietos negalėjo būti ne tik todėl, kad ji buvo etnocentrinė, bet taip pat ir todėl, kad su šia etnokonfesine grupe lietuviai neturėjo „istorinių sąskaitų“. Be to, ir politine prasme XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje žydai lietuviams nebuvo svarbiausia problema – nei kaip priešai ar konkurentai, nei kaip sąjungininkai⁶. Dvi bendruomenės iš esmės

³ Himka J.-P. Obstacles to the Integration of the Holocaust into Post-communist East European Historical Narratives. *Canadian Slavonic Papers // Revue canadienne des slavistes*, vol. L, no. 3–4, Septembeer-December, 2008, p. 1–14.

⁴ Čia pirmiausia paminėtini Solomono Atamuko darbai: *Atamukas S. Lietuvos žydų kelias*. Vilnius, 1998.

⁵ Neabejotinai, Sovietų Sąjungos suirimas suteikė visiems tyrėjams daugiau ar mažiau laisvių imtis ilgą laiką draustų temų.

⁶ Lietuvių ir žydų sąjunga rinkimuose į Rusijos dūmas Kauno gubernijoje buvo „techninio po-

gyveno segreguotai, tad nebuvo ir poreikio ieškoti istorinių argumentų konfliktams ar draugystei pagrįsti.

Po Pirmojo pasaulinio karo buvo tęsiamos anksčiau susiformavusios istorinio naratyvo tradicijos – tuo metu, pavyzdžiui, daugiausia darbų buvo skirta vadina-majai Lietuvos didžiųjų kunigaikščių epochai, kuri apėmė laikotarpį nuo valstybės susikūrimo (ji tuomet siekta paankstinti taip paneigiant išorinių veiksnių įtaką) iki Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto mirties (1430), o bene pagrindiniu istorikų darbo *credo* tapo visa apimančios Lietuvos istorijos redaktoriaus Adolfo Šapokos pasakyta mintis – „raskime lietuvius Lietuvos istorijoje“. Didžiausi konceptua-laus lygmens pokyčiai įvyko tyrimuose, skirtuose laikotarpiui nuo Liublino unijos (1569) iki Abiejų Tautų Respublikos padalijimų (1795) – teigta, jog Liublino unija visai nereiškė LDK inkorporavimo į Lenkijos sudėtį, po unijos sudarymo būta ne-mažai LDK valstybingumo likučių. Kitaip tariant, tarpukariu išliko ta pati etnocen-trinė Lietuvos istorijos koncepcija su jai būdingu antilenkiškumu. Akivaizdu, kad žydams tokioje istorijos koncepcijoje vietos atsirasti negalėjo.

Šią tezę neblogai iliustruoja jidiš bei žydų istorijos katedrų steigimas Kauno (vėliau – Vytauto Didžiojo) universitete. Steigiant šį universitetą, Humanitarinio fakulteto taryba 1922 m. buvo nusprendusi įkurti tris judaikos katedras: semitolo-gijos, jidiš kalbos ir literatūros, žydų istorijos. Tačiau pastarosios dvi taip ir nebuvo įkurtos. Formaliai todėl, kad neatsirado tinkamų kandidatų: į žydų istorijos kate-dros profesorius nebuvo priimtas net žymus Rytų Europos žydų visuomenės vei-kėjas istorikas Simonas Dubnovas, specialiai atvykęs į Kauną, kad gautų šią vietą. Universiteto valdžiai užkliuvo tai, kad S. Dubnovas neturėjo profesoriaus diplo-mo. 1923 m. pabaigoje, mažinant etatus, šių katedrų neliko. Jidiš kalbos katedra, kur buvo planuojamas ir žydų tautos istorijos dėstymas, lietuviškame universi-teto atsirado tik 1940 m., kai Lietuva atgavo Vilnių ir čia buvo perkelta dalis universi-teto. Šios katedros gyvavimą greit nutraukė naciai⁷. Tačiau ir jos steigimas rodo, kad žydų istorija buvo universiteto valdžios suvokiama kaip marginalinis dalykas. Štai universiteto rektorius Mykolas Biržiška 1940 m. pradžioje pareiškė, kad uni-versiteto valdžia nieko neturinti prieš jidiš kalbos katedros įsteigimą, tačiau tik su sąlyga, kad ją išlaikys pati žydų bendruomenė⁸.

Vienintelis kiek rimčiau tarpukariu ėmęsis Lietuvos žydų praeities tyrimų buvo Augustinas Janulaitis, kuris daugeliu požiūrių nebuvo tuo laikotarpiu vyraavusio

būdžio“, t. y. nebuvo nulemta rimtesnių strateginių ar bent programinių sutarimų: A Pragmatic Alliance: Jewish-Lithuanian Political Cooperation at the Beginning of the 20th Century / Ed. by V. Sirutavičius, D. Staliūnas (leidinys rengiamas).

⁷ *Lempertas I.* Užmiršta Jidiš puoselėtoja. Noacho Priluckio katedra Vilniaus universitete // Kul-tūros barai. Vilnius, 2004, nr. 2, p. 81–84.

⁸ *St. M. [?],* Rektorius prof. M. Biržiška apie aktualiuosius Vilniaus universiteto reikalus // Vil-niaus balsas. Vilnius, 1940, vasario 3, nr. 28.

lietuviškojo „didžiojo naratyvo“ kūrėjas. Jo istorinė studija *Žydai Lietuvoje. Bruožai iš Lietuvos visuomenės istorijos XIV–XIX amž.* buvo grindžiama XIX a. rusų autorių darbais, ypač aprašant LDK laikotarpi, o štai XIX a. žydų gyvenimą Lietuvoje jis mėgino rekonstruoti jau remdamasis nepublikuotais šaltiniais⁹. A. Janulaičiui, kaip jis pats rašė, mažiau „rūpėjo žydų vidujinis gyvenimas“; jo dėmesio centre – žydų gyvenimą LDK reguliuojantys teisiniai aktai ir šios etnokonfesinės grupės santykiai su krikščionimis¹⁰. A. Janulaitis iš esmės siekė kiek galima objektyviau pažvelgti į žydų situaciją ir racionaliai paaiškinti jų elgsenas. Štai apie daugumos žydų neutralumą 1863–1864 m. sukilimo atžvilgiu jis teigė: „Dauguma gi laikėsi nuošaliai, nes sukilimas nežadėjo jiems daug gera <...> Vilniaus žydai nuolatos turėjo būti tarp kūjo ir priekalo: čia kibdavo Muravjovas, čia bijodavo sukilėlių.“¹¹ Tačiau šioje studijoje išdėstyta tarpukariu A. Janulaičio pozicija, jog žydų istorija yra „dalis Lietuvos visuomenės istorijos“¹² netapo ne tik dominuojančio „didžiojo naratyvo“ sudedamąja dalimi, bet ir nesulaukė sekėjų. O ir pats A. Janulaitis vėliau nebeplėtojo šios temos tyrimų¹³.

Antrasis pasaulinis karas mūsų temai svarbus dviem aspektais. Pirma, buvo sunaikinta kone visa Lietuvos žydų bendruomenė (įvairiais skaičiavimais, daugiau kaip 90 proc.). Antra, Lietuvą okupavo Sovietų Sąjunga, tad lietuvių istoriografija turėjo paklusti rusiškojo marksizmo kanonams. Ši aplinkybė darė įtaką visai Lietuvos praeities interpretacijai ir holokausto istorijai.

Pagal naują istorinį kanoną, pagrindiniai Lietuvos istorijos veikėjai turėjo būti socialinės klasės (pažangios *vs* nepažangios), kaip to reikalavo klasikinio marksizmo dogmatika, ir etniniai lietuviai. Pastarąjį aspektą galima aptarti šiek tiek plačiau. Sovietinė valdžia puikiai suvokė, jog režimo stabilumui užtikrinti reikalingas ne tik gerai veikiantis prievartos aparatas, bet ir tam tikras gyventojų pritarimas. Tokį pritarimą, sovietinio valdančiojo elito požiūriu, buvo galima pasiekti integravus dalį tradicinės lietuviškos tapatybės elementų, kartu ir istorinių siužetų, į sovietinės lietuviškos tapatybės konstravimą. Todėl kai kurie titulinės tautos – lietuvių – tradicinio istorinio naratyvo elementai buvo adaptuoti sovietinėje lietuvių

⁹ Janulaitis A. *Žydai Lietuvoje. Bruožai iš Lietuvos visuomenės istorijos XIV–XIX amž.* Kaunas, 1923. Dalį knygoje spausdinamos medžiagos A. Janulaitis pristatė visuotiniame lietuvių mokslo draugijos susirinkime, o visas darbas pirmą kartą buvo publikuotas periodiniame leidinyje *Švietimo darbas* 1921–1922 m.

¹⁰ Ten pat, p. 3.

¹¹ Ten pat, p. 168–169.

¹² Ten pat, p. 3.

¹³ Tiesa, reikia pažymėti, kad buvo parengtas vienas jo vadovavimas diplominis darbas, skirtas valstybinei žydų mokyklų sistemai XIX a. Šis darbas publikuotas visai neseniai (*Giršovičius A. Žydų mokyklos Lietuvoje 1772–1859 metais // Darbai ir dienos. Kaunas, 1997, nr. 5, p. 253–284.*

istoriografijoje. Vadovaujantis anuomet privaloma „tautų draugystės“ ideologema, sovietinėje lietuviškoje istorinėje koncepcijoje greta lietuvių nesunkiai buvo įkomponuoti rusai kaip visais laikais draugiška lietuviams tauta. Lenkų „eliminavimas“ iš Lietuvos istorijos šiame kontekste buvo dėsningas: pirma, lenkai kaip dvarininkai, pagal marksistinį kanoną, nepriklausė pažangioms socialinėms klasėms; antra, jie buvo „amžini lietuvių tautos priešai“. Taigi dėl šių dviejų kriterijų lenkai neturėjo nusipelnyti istorikų dėmesio. Dar mažiau vietos liko žydams.

Sovietinis režimas, kaip žinoma, žydų tautinės tapatybės puoselėjimą toleravo tik keletą metų po Antrojo pasaulinio karo. Greitai Sovietų Sąjungoje, taigi ir Lietuvoje, buvo uždarytos žydų kultūros draugijos, mokyklos, muziejai¹⁴, dingo žydiški gatvėvardžiai¹⁵. Sovietinis režimas nebuvo suinteresuotas išsaugoti žydų kolektyvinę tapatybę, ypač vėliau, atstojant Sovietų Sąjungos ir Izraelio santykiams. Tad nebuvo ir paskatų įtraukti žydus į oficialią istorinę koncepciją. Juo labiau kad ir vadovaujantis tradicine lietuviška istorine koncepcija nereikėjo rašyti apie žydus. Jeigu, pavyzdžiui, būdavo paminimi žydai, tai tik labai trumpai, kai kalbama apie socialines struktūras: „Atskirą miestiečių luomo sluoksnį sudarė žydai.“¹⁶ Rašant apie revoliucinius įvykius XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje buvo aptariama ir žydų socialdemokratų veikla, pirmiausia – Bundo¹⁷. Kita vertus, publikuojant, pavyzdžiui, dokumentus apie 1905 metų revoliuciją Lietuvoje, nelikdavo informacijos apie didelį žydų demonstrantų skaičių¹⁸.

Holokaustas, žinoma, negalėjo būti nutylėtas, tačiau ir jo interpretacija tarnavo sovietinės ideologijos tikslams. Po karo sudarytos Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti surinktoje pirminėje medžiagoje buvo aiškiai matyti, kad tarp žuvusiųjų dominavo žydiškos pavardės, tačiau galutiniame pranešime jau buvo kalbama tik apie „taikių tarybinių piliečių žudymą“¹⁹. Šis eufemizmas („tarybiniai piliečiai“) sovietinei propagandai buvo reikalingas tam, kad būtų paneigtas žydų kančios išskirtinumas, galėjęs suteikti jiems teisę į ypatingą statusą. Pasak naujausios istoriografijos,

¹⁴ Vilniuje 1944 m. pradėjęs veikti Žydų muziejus buvo vienintelė tokia institucija Sovietų Sąjungoje, kuri rūpinosi holokausto įamžinimu, tačiau jau 1949 m. jis buvo perorganizuotas į Vilniaus kraštotyros muziejų.

¹⁵ Vilniuje liko vienintelė žydišką vardą turinti gatvė – Samuelio Finno. Išliko anekdotinio pobūdžio pasakojimas, esą tai atsitiko per klaidą, nes rusakalbiai valdininkai pamane, esą tai suomių (rus. *fin* – suomių) gatvė (*Lempertas I.* Vilniaus Gaono mirties 200-ųjų metinių minėjimas lietuvių ir žydų santykių kontekste // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. Vilnius, 1999, t.14, p. 106).

¹⁶ Jučas M., Lukšaitė I., Merkys V. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1917 metų. Vilnius, 1988, p. 111.

¹⁷ Vidmantas E. Lietuvos darbininkų periodinė spauda, 1895–1917. Vilnius, 1979.

¹⁸ Merkys V. Atminties prošaustės: Atsiminimai. Vilnius 2009, p. 219.

¹⁹ Eidintas A. Žydai, lietuviai ir holokaustas. Vilnius, 2002, p. 325.

Stalino valdymo laikotarpiu netgi matoma tendencija suskirstyti holokausto aukas į kelias kategorijas, kurios turėtų būti skirtingai traktuojamos. Tikrosios aukos – tai getų ir konclagerių kaliniai, kilę iš liaudies. Būtent ši grupė, anot sovietinės propagandos, buvo labiausiai nekenčiama nacių ir persekiojama. Greta buvo ir kiti žydai, visų pirma getų vadovybės nariai, getų policininkai ir pan., kurie nėra tikrosios aukos. Kitaip tariant, bent jau taip teigia istorikas Hektoras Vitkus, naciai vykdė genocidą „ne pagal tautinius, bet pagal klasinius kriterijus“²⁰. Holokausto atmintis sovietmečiu buvo instrumentalizuojama ir kitiems tikslams.

Sovietinė propaganda naudojo ir kitas priemones, nukreiptas prieš galimą bendros žydų patirties formavimąsi. Iš viso politinio žydų spektro, anot sovietinės propagandos, antinacinėje rezistencijoje dalyvavo tik „žydų kilmės sovietiniai partizanai“, tačiau jų atsiradimas partizanų gretose, istoriko H. Vitkaus teigimu, paprastai nesietas su holokaustu. Taigi, stengtasi formuoti tarsi atskiras partizanų ir aukų atmintis²¹.

Pablogėjus santykiams su Izraeliu, sovietinė propaganda atsakomybę už holokaustą priskirdavo ne tik naciams bei „vietiniams jų talkininkams“, bet ir „sionistiniam imperializmui“ tarnavusiems „žydų kapitalistams“ bei „žydų nacionalistams“. Teigta, esą šios žydų grupės sudarė sandėrį su naciais, kad paskatintų žydų kėlimąsi į Palestiną, o kartu būtų „išgryninta žydų rasė“²². Lietuvių dalyvavimas holokauste buvo reikšminamas tiek siekiant diskredituoti lietuvių partizaninį judėjimą prieš sovietinę sistemą, tiek Vakaruose veikusias lietuvių organizacijas²³.

Tokia sovietinės propagandos politika, nukreipta į žydų tragedijos retušavimą, kaip kartais rašoma istorinėje literatūroje, buvo priimtina ir kai kuriems holokaustą išgyvenusiems žydams²⁴. Šis nutylėjimas buvo viena iš priežasčių, bet, žinoma, ne vienintelė, kodėl holokausto atmintis sovietmečio lietuvių visuomenėje beveik nefunkcionavo komunikaciniu lygmeniu ir visai nebuvo perduodama kitoms kartoms²⁵.

Tuo metu Vakaruose, ypač prabėgus keliems dešimtmečiams po karo, holokaustas faktiškai tapo viena iš centrinių atminties kultūros dalių, tad šios temos negalėjo išvengti ir lietuvių emigrantai, tarp kurių buvo labai paplitusios dvi lietuvių dalyvavimo holokauste interpretacijos, susiformavusios dar karo metu: lie-

²⁰ Cit. pgl: *Vitkus H.* Holokausto atminties raida Lietuvoje: Daktaro disertacija. Klaipėda, 2008 (rankraštis), p. 118.

²¹ Ten pat, p. 120.

²² Ten pat, p. 118–119.

²³ Ten pat, p. 92, 132; *Eidintas A.* Žydai, lietuviai ir holokaustas. Vilnius, 2002, p. 332, 335.

²⁴ *Vitkus H.* Holokausto atminties raida Lietuvoje, p. 105–106.

²⁵ *Šutinienė I.* Holokausto (Šoa) atminties ypatumai // Socialinė atmintis: minėjimai ir užmaršys / Sud. E. Krukauskienė, I. Šutinienė, I. Trinkūnienė, A. Vosyliūtė. Vilnius, 2003, p. 28.

tuvių dalyvavimą holokauste išprovokavo žydų „išdavystė“ 1940–1941 m., kai šie sveikino sovietinę valdžią ir gausiai dalyvavo jos valdžios institucijose, ypač represinėse; ir antroji, sustiprėjusi Antrajam pasauliniam karui einant į pabaigą²⁶, kuri skelbė, jog lietuvius į žydų žudynes „įvėlė“ vokiečiai, lietuviškos institucijos neprišidėjo prie holokausto²⁷, o darė viską, kad išgelbėtų žydus, ir apskritai holokausto dalyviai „neatstovauja“ lietuvių tautai, tai įvairūs degradavę asmenys, neretai tai buvę net ne lietuviai, o tik lietuviškomis uniformomis perrengti kitataučiai²⁸. Papildomas argumentas neigti lietuvių dalyvavimą holokauste buvo susijęs su tuo, kad šią temą eskalavo sovietinė propaganda²⁹.

Būtent tokią holokausto Lietuvoje interpretaciją aptinkame dar 1953 m. žinomo tarpukario Lietuvos veikėjo M. Biržiškos išleistoje studijoje³⁰. Kaip rašė pats autorius, svarbiausias jo tikslas buvo „1941–1944 m. Lietuvos įvykiuose, kiek galima, kas „vokiška“ ir kas „lietuviška“ atskirti.“ Rezultatas yra nesunkiai prognozuojamas: holokaustą vykdė vokiečiai, jei ir buvo į jį įtraukiami lietuviai, tai jie jokiū būdu neatstovauja tautai, o ir holokausto dalyvių lietuvių elgesį galima paaiškinti siekiu atkeršyti už žydų aktyvumą pirmosios sovietinės okupacijos metais. Lietuvių tolerancijai įrodyti M. Biržiška dar pasitelkė istorinę dviejų tautų santykių apžvalgą, kurioje iš esmės pabrėžti du dalykai: žydų bendruomenės nelojalumas Lietuvos valstybei, bet, kita vertus, normalūs lietuvių ir žydų santykiai, kurie tarpukariu netgi gerėjo. Šis istorinis nukrypimas, suprantama, taip pat turėjęs pagrįsti tezę apie lietuvių palankumą žydams, o visą kaltę dėl holokausto suversti naciams.

Iš esmės tą pačią interpretaciją po kelių dešimtmečių pakartojo ir žinomas istorikas Zenonas Ivinskis³¹. Tiesa, visų žydų kaltinimą sovietų valdžios rėmimu jis

²⁶ Vitkus H. Holokausto atminties raida Lietuvoje, p. 64.

²⁷ Todėl buvo klastojami kai kurie Laikinosios vyriausybės dokumentai (*Truska L.* Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes. Apie holokaustą Lietuvoje 1941 m. // Lietuvos žydų žudynių byla: Dokumentų ir straipsnių rinkinys / Sud. A. Eidintas. Vilnius, 2001, p. 678.

²⁸ *Truska L.* Litauische Historiographie über den Holocaust in Litauen, p. 266; *Aleksandravičius E.* Lithuanian collaboration with the Nazis and the Soviets // „Kollaboration“ in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert / Hrsg. von J. Tauber. Wiesbaden, 2006, p. 177.

²⁹ *Balčiūnas J. V.* Laikinoji vyriausybė ir žydai. Sovietinė propaganda tebesinaudoja nacių talka // *Aidai*–Brooklyn, 1974, nr. 9, p. 415–418.

³⁰ *Biržiška M.* Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. T. 1: galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe. Los Angeles, 1952, p. 33–50.

³¹ *Ivinskis Z.* Lietuva ir žydai istorijos šviesoje // *Aidai*. Brooklyn, 1971, nr. 10, p. 438–446; 1972, p. 24–30. Pats Z. Ivinskis aktyviai dalyvavo Antrojo pasaulinio karo įvykiuose. Jis buvo atsakingas už Laikinosios vyriausybės ryšius su vokiečių įstaigomis. Istoriografijoje kartais nedvejojant rašoma, jog jis „bene vienintelis suvokė momento svarbą, atsakomybę istorijai ir todėl ragino vyriausybę pasmerkti žudynes, viešai atsiriboti nuo nusikaltimo“ (*Truska L.* Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes, p. 671), nors ši informacija paremta vienin-

pavadino klaida. Nors, kita vertus, ši Z. Ivinskio tezė, taip pat gali būti interpretuojama kaip gynybinė: jei negalima visų žydų kaltinti dėl dalies jų tautiečių aktyvaus dalyvavimo kuriant sovietų valdžią Lietuvoje, tai lygiai taip pat neteisinga „kaltinti visos lietuvių tautos“³².

Tačiau kaip tik emigracijoje, tiksliau jos liberalioje srovėje, prasidėjo ir atviresnė diskusija apie lietuvių dalyvavimą holokauste. Šios diskusijos pradininku įprasta laikyti iš Lietuvos jau sovietmečiu emigravusį Tomą Venclovą³³.

1988 m. prasidėjęs Lietuvos išsivadavimo iš Sovietų Sąjungos procesas, 1990 m. paskelbta, o 1991 m. ir *de facto* atkurta nepriklausoma Lietuvos Respublika sudarė visiškai naujas sąlygas istorijos mokslui, kartu ir žydų praeities tyrimams. Visose svarbiausiose Lietuvos aukštosiose mokyklose bei mokslo įstaigose šiuo metu tiriama ir Lietuvos žydų istorija (rašomos disertacijos, kasmet rengiamos konferencijos, spausdinamos monografijos bei straipsnių rinkiniai)³⁴. Turbūt nesuklysimė teigdami, jog ypač per pastaruosius dešimt metų kasmet Lietuvoje publikuojama daugiau darbų nei per visą ankstesnę profesionaliosios lietuvių istoriografijos laikotarpį. Tokį, galima sakyti, radikalų pokytį lėmė kelios priežastys: pasikeitusi Lietuvos istorijos samprata ir politiniai poreikiai³⁵.

Dalis Lietuvos istorikų atsisakė etnocentrinės istorijos koncepcijos, tokiu atveju lygiavėrčių Lietuvos istorijos objektu tapo visos čia gyvenusios tautinės bei konfesinės grupės. Taip galų gale atsirado darbų, kurie užpildė LDK istorijos spragą, kai buvo žinoma apie didžiojo kunigaikščio Vytauto privilegiją Brastos žydams, o paskui iš karto peršokama prie XVIII a. pabaigoje gyvenusio Gaono³⁶. Ta pa-

teliu vėlesniu liudijimu (*Damušis A.* Profesorius Zenonas Ivinskis // I laisvė. 1972, nr. 54, p. 19.). Kita vertus, Z. Ivinskio bute karo pradžioje leistas laikraštis „I laisvė“, kuriame ne kartą cituotas ir Adolfas Hitleris (*Brandišauskas V.* Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos, p. 141).

³² *Damušis A.* Profesorius Zenonas Ivinskis // I laisvė, 1972, nr. 1, p. 30.

³³ *Venclova T.* Žydai ir lietuviai // Lietuvos žydų žudynių byla: Dokumentų ir straipsnių rinkinys / Sud. A. Eidintas. Vilnius, 2001, p. 403–410. Vėliau šią estafetę perėmė ir pagrindinė spauda Lietuvoje.

³⁴ Įsteigtos netgi dvi ne vyriausybės įstaigos, kurių tikslas yra jidiš kalbos žinių sklaida (Vilniaus jidiš institutas) ar mokslinių tyrimų, skirtų žydų istorijai Vidurio ir Rytų Europoje, skatinimas (Rytų Europos žydų kultūros ir istorijos tyrimų centras).

³⁵ Šia tema esama svarstę jau anksčiau: *Staliūnas D.* From Ethnocentric to Civic History: Changes in Contemporary Lithuanian Historical Studies // *Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries: Histories Revived or Improvised* / Ed. by K. Matsuzato. Hokkaido, 2005, p. 311–331.

³⁶ *Лазутка С., Гудавичюс Э.* Привилегия евреям Витаутаса Великого 1388 года. Москва–Иерусалим, 1993; *Meilus E.* Žemaitijos Kunigaikštystės miesteliai. XVII a. antra pusė–XVIII a. Raida, gyventojai, amatai, prekyba. Vilnius, 1997; *Pacevičius A.* Žydų įvaizdis ir socialinė komunikacija Lietuvoje (XVIII a.–XIX a. pirmoji pusė) // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. Vilnius, 1999, t. 14, p. 41–59; *Šiaučiūnaitė-Verbickienė J.* Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje, ir kt.

sikeitusi Lietuvos istorijos samprata paskatino domėtis žydų istorija dar ir kita prasme.

Etnocentrinė lietuvių istoriografija iš anksto žinojo atsakymus į daugelį klausimų ir istorikų darbas tebuvęs rasti faktų, pagrindžiančių vieną ar kitą teiginį. Viena iš tokių problemų – tai Rusijos politika XIX a. Ankstesnė lietuvių istoriografija neabejojo, kad pagrindinis imperinės valdžios tikslas šiame krašte buvo diskriminuoti lietuvius ir paversti juos rusais. Naujausia istoriografija, sekdamą šiuolaikiniais Vakarų bei Rusijos istorikų tyrimais, atkreipė dėmesį į Rusijos valdininkų galvose egzistavusią „etninę hierarchiją“, kuri, šiek tiek supaprastintai pasakius, Lietuvoje atrodė taip: pagrindinis imperijos priešas, ypač po 1830–1831 m. sukilimo, buvo lenkai, toliau, ypač nuo XIX a. antrosios pusės, ėjo žydai, ir tik tuomet biurokratai „pastebėdavo“ lietuvius ir baltarusius. Šis „etninės hierarchijos“ suvokimas vertė daryti akivaizdžias išvadas: norint suprasti Romanovų imperijos tautinę politiką ir konkrečiai – lietuvių atžvilgiu, neišvengiamai reikia tirti valdžios priemonės, nukreiptas prieš pagrindinius jos priešus – lenkus ir žydus. „Žydų klausimo“ tyrimas tapo integralia XIX a. Lietuvos istorijos tyrimų dalimi³⁷.

Lygiai taip pat tapo akivaizdu, kad ir tyrinėjant daugelį kitų XIX a. istorijos klausimų, kai žydų procentas buvo didžiausias per visą Lietuvos istoriją, tyrimų lauke neišvengiamai atsiduria ir ši etnokonfesinė grupė. Bene geriausia šios tezės iliustracija – socialinė miestų istorija³⁸.

Vis dėlto labiausiai buvo išplėtoti tie tyrimai, kuriuos aprėptų rubrika „lietuvių ir žydų santykiai“. Viena iš priežasčių susijusi su tuo, kad, pavyzdžiui, žydų įvaizdžių ar stereotipų lietuvių visuomenėje tyrimams nereikia kokių nors ypatingų žinių apie žydus. Antra, lietuviškosios judofobijos bei antisemitizmo tyrimai svarbūs ieškant atsakymo į klausimą apie dalies lietuvių dalyvavimą holokauste. Trečia, šiuos santykius svarbu ištirti aiškinantis Lietuvos Respublikos sukūrimo peripetijas, taip pat ir siekiant jos tarptautinio pripažinimo.

Nors šiomis temomis rašę autoriai neretai atstovauja skirtingoms pasaulėžiūroms, vartoja skirtingą terminiją ir šaltinius, vis dėlto galima sakyti, kad daugiau ar mažiau sutariama dėl tam tikrų išvadų: lietuvių priešiškus žydams tiek „ilgoju XIX šimtmečiu“, tiek tarpukariu buvo mažesnis nei daugumoje kaimyninių

³⁷ Žydų klausimas Lietuvoje XIX a. viduryje / Red. V. Sirutavičius, D. Staliūnas. Vilnius, 2004; *Staliūnas D. Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. Amsterdam–New York, 2007.*

³⁸ *Civinskas R. Žydų miestiečių luominis statusas ir jo kaita XIX a. viduryje // Žydų klausimas Lietuvoje XIX a. viduryje / Red. V. Sirutavičius, D. Staliūnas. Vilnius, 2004, p. 33–52.*

kraštų, tad čia ir prievartos prieš žydus atvejų buvo mažiau³⁹; XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje lietuvių ir žydų politinis bendradarbiavimas buvęs labiau epizodinis (neskaitant socialistinės pakraipos organizacijų), o bendradarbiavimas per rinkimus į Rusijos dūmas tebuvo „techninio pobūdžio“ ir neturėjo jokių ilgalaikių padarinių⁴⁰; dauguma žydų politinių grupių nebuvo suinteresuotos Lietuvos tautinės valstybės sukūrimu, o sionistų dalyvavimas Lietuvos Taryboje buvo nulemtas konkrečios 1918 m. pabaigoje susiklosčiusios situacijos⁴¹.

Tarpukario Lietuvos istorijoje dominuoja valstybės ir žydų kaip tautinės mažumos santykių problematika, ypač valdžios politika žydų mokyklų atžvilgiu⁴², tiesa, pavyzdžiui, tyrinėdamas tautinės personalinės autonomijos įvedimo ir panaikinimo peripetijas, Šarūnas Liekis aiškinosi ir skirtingų žydų visuomeninių srovių požiūrį į šią autonomiją⁴³. Tai, beje, ne vienintelis atvejis, kai lietuvių istorikai imasi, jei taip galima sakyti, „vidinio“ žydų gyvenimo tyrimų. Jau būta pirmųjų bandymų tyrinėti *Musar* judėjimą XIX a. viduryje bei sionistų veiklą XX a. pirmojoje pusėje⁴⁴.

Galima manyti, kad istoriografijos pokyčius veikė ir politiniai procesai už istorijos mokslo ribų, būtent – Lietuvos integracija į euroatlantines struktūras, kas,

³⁹ *Berenis V.* XIX a. nacionalinis judėjimas: lietuviai ir žydai // *Metai*. Vilnius, 1997, nr. 6; *Berenis V.* Bažnyčia ir Lietuvos žydai – sugyvenimo, priešiško ir supratimo istoriniai aspektai // *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*. Vilnius, 1999, t. 14; *Vareikis V.* Tarp Valančiaus ir Kudirkos: žydų ir lietuvių santykiai katalikiškos kultūros kontekste // *Ten pat*; *Sirutavičius V.* Katalikų Bažnyčia ir modernaus lietuvių antisemitizmo genezė // *Ten pat*; *Sirutavičius V.* Vincas Kudirkas: programme for modernizing society and the problems of forming a national intelligentsia // *Lithuanian historical studies*, vol. 5, 2000, p. 99–112; *Ūdrėnas N.* Book, Bread, Cross, and Whip: the Construction of Lithuanian Identity in Imperial Russia: PhD Dissertation. Brandeis University, p. 351–356; *Sirutavičius V.* Kościół katolicki a geneza nowożytnego anty-semityzmu litewskiego // *Świat nie pożegnany. A World We Bade no Farewell*. Warszawa–London, 2004, p. 614–620; *Staliūnas D.* Anti-Jewish disturbances in the North-Western provinces in the early 1880s // *East European Jewish Affairs*. Winter 2004, no. 2, p. 119–138; Kai ksenofobija virsta prievarta // *Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a.–XX a. pirmojoje pusėje* / Red. V. Sirutavičius, D. Staliūnas. Vilnius, 2005; *Truska L., Vareikis V.* Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje. Vilnius, 2004; *Truska L.* Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo Lietuvoje raida. Vilnius, 2005; *Venclauskas L.* Moderniojo Lietuviško antisemitizmo genezė ir raida (1883–1940 m.): Daktaro disertacija. 2008.

⁴⁰ *A Pragmatic Alliance: Jewish-Lithuanian Political Cooperation at the Beginning of the 20th Century*.

⁴¹ *Liekis Š.* On Jewish Participation in the Taryba in 1918 // *Lietuvos istorijos studijos*. Vilnius, 1999, t. 4, p. 62–82; *Liekis Š.* A State within a State? Jewish autonomy in Lithuania 1918–1925. Vilnius, 2003; *Bendikaitė E.* Sionistinis sąjūdis Lietuvoje. Vilnius, 2006; *A Pragmatic Alliance: Jewish-Lithuanian Political Cooperation at the Beginning of the 20th Century*.

⁴² *Šetkus B.* Tautinių mažumų mokykla Lietuvoje 1918–1940: Daktaro disertacijos santrauka. Vilnius, 2000; *Kaubrys S.* National minorities in Lithuania. Vilnius, 2002.

⁴³ *Liekis Š.* A State within a State?

⁴⁴ *Pažėraitė A.* Litvakiško ortodoksio judaizmo formavimasis. Vilnius, 2005.

matyt, skatino ieškoti ir sąžiningesnio santykio su praeitimi. Būtent šiame kontekste galima matyti ir Lietuvos Respublikos prezidento įkurtą Tarptautinę komisiją nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti.

Nekreipiant dėmesio į tam tikrus skirtumus, galima pasakyti, kad su šia komisija bendradarbiaujančių istorikų pažiūras į lietuvių dalyvavimą holokauste trumpai būtų galima apibendrinti taip⁴⁵: be nacių politikos holokaustas Lietuvoje nebūtų vykęs; lietuvių dalyvavimą holokauste lėmė ne istoriškai susiklostęs antisemitizmas (kuris, kaip jau minėjome, nebuvo stiprus), bet 1938–1941 m. patirta valstybės ir visuomenės krizė (kaimyninių valstybių ultimatumai ir sovietinė okupacija, o ypač Lietuvos gyventojų trėmimai 1941 m. birželį), kurią išgyventi daliai visuomenės buvo lengviau radus atpirkimo ožį; prie dviejų bendruomenių priešiško stiprėjimo prisidėjo geopolitinių orientacijų takoskyra: žydams mažesnis blogis buvo Sovietų Sąjunga, lietuviams – Vokietija, tad lietuvių visuomenėje dar sustiprėjo neigiamas „žydo komunisto“ stereotipas⁴⁶; Lietuvos Laikinoji Vyriausybė nebuvo žydų žudymo iniciatorė ar vykdytoja, tačiau prieš žydus nukreiptais dokumentais kūrė nepakantos jiems atmosferą.

Vargu ar Izraelio mokslininkai, kurie specializuojasi tirti holokaustą, sutiktų su lietuvių kilmės JAV istoriku Sauliumi Sužiedėliu, kad „galima netgi teigti, kad nuo 1990 m. patys įdomiausi ir išsamiausi tyrimai apie Holokaustą Lietuvoje šiuo metu yra vykdomi Antroje [Lietuvos] respublikoje“⁴⁷, tačiau ne vienas pripažįsta lietuvių istorikų darbų vertę, nors išlieka ir kai kurių interpretacijos skirtumų⁴⁸.

⁴⁵ *Sužiedėlis S.* Penkiasdešimčiai metų praėjus: lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai // *Metmenys*. Chicago, 1991, t. 61, p. 149–172; *Sužiedėlis S.* Lithuanian Collaboration during the Second World War: Past Realities, Present Perceptions // „Kollaboration“ in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert / Hrsg von J. Tauber. Wiesbaden, 2006, p. 140–164; *Truska L.* Litauische Historiographie über den Holocaust in Litauen, p. 262–276; *Truska L., Vareikis V.* Holokausto prielaidos; *Dieckmann Ch., Sužiedėlis S.* Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį = The Persecution and Mass Murder of Lithuanian Jews during Summer and Fall of 1941. Vilnius, 2006.

⁴⁶ Tiesa, kai kurie nauji tyrimai siūlo atsargiau vertinti šią geopolitinę takoskyrą. Kaip rodo Gedimino Bašinsko tyrimai, nemažai lietuvių entuziastingai sutiko naujos – sovietinės tvarkos įvedimą, tačiau išugdyti „nacionalizuojančioje valstybėje“ jie net ir pasikeitus santvarkai nebuvo linkę taikstyti su lygių teisių suteikimu žydams (*Bašinskas G.* Lietuvių–žydų konfliktai sovietinės okupacijos pradžioje 1940 metų vasarą: tęstinumai ar lūžiai // *Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a.–XX a. pirmojoje pusėje* / Red. V. Sirutavičius, D. Staliūnas. Vilnius, 2004, p. 197–212).

⁴⁷ *Sužiedėlis S.* Lithuanian Collaboration during the Second World War, p. 163.

⁴⁸ Štai, pavyzdžiui, Yitzackas Aradas nesutinka su Arūnu Bubniu, kad nuo 1941 m. birželio pabaigos iki liepos vidurio pagrindinis žudymų motyvas buvo politinis. Y. Arado nuomone, ir tuomet žydai pirmiausia buvo žudomi kaip žydai. *Arad Y.* Dr. Bubnio straipsnio „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.“ recenzija. Prieiga per internetą: <http://www.komisija.lt/>

Tačiau čia pateiktoji Antrojo pasaulinio karo įvykių interpretacija nėra vienintelė lietuviškoje istoriografijoje. Pagal kitą interpretaciją, kurią čia taip pat pateikiame apibendrintai, svarbiausia, jog nacistinei Vokietijai užpuolus Sovietų Sąjungą Lietuvos valstybės nebuvo, tad visa atsakomybė tenkanti totalitariniams režimams; o štai Laikinoji Vyriausybė, kaip tik priešingai, stengėsi apginti žydus; šioje interpretacijoje aptinkame ir senų teiginių apie kitataučius žydšaudžius, kurie buvo perrengti lietuviškomis uniformomis⁴⁹. Tokiu atveju, žinoma, visa atsakomybė už holokaustą Lietuvoje tenkanti naciams.

Tačiau neužtenka vien konstatuoti tokios interpretacijos buvimą; daug svarbiau, o kartu ir sudėtingiau nurodyti priežastis, trukdančias sąžiningam holokausto raidos Lietuvoje tyrimui. Ukrainiečių istorikas Johnas-Paulas Himka yra mėginęs apibendrinti kliūtis, trukdančias integruoti holokaustą į Rytų Europos šalių istoriografinius naratyvus: sovietmečiu vykdyta istorijos politika, kai neigtas žydų genocido išskirtinumas; jautrumas kaltinimams, jog tauta prisidėjusi prie žydų žudynių; tautiniai istorijos naratyvai, į kuriuos sunku įtraukti kitas tautines grupes; pojūtis, kad žydų kančios yra visuotinai pripažintos, o kitų tautų – ne; teigiamas tarpukario istorijos vertinimas; antisemitizmo atgimimas; holokausto kaip XX a. svarbiausio įvykio vieta Vakarų atminties kultūroje; emigrantų įtaka; holokausto įkomponavimas į vietinį savitumą aukštinančiųjų [*nativist*] ir provakariečių [*westernizers*] ginčą; holokausto instrumentalizavimas tarptautinėje politikoje; žydų turto restitucijos problema⁵⁰. Iš esmės pritardami šiai interpretacijai, manytume, jog Lietuvos atveju šių kliūčių skaičių galėtume šiek tiek sumažinti, nes kai kurias, įvardytas J.-P. Himkos, galėtume sujungti, o kitos šiuo atveju nėra tiek svarbios ar akivaizdžios. Prie pastarųjų galėtume priskirti ir emigrantų įtaką. Lietuvių emigracijoje, kaip jau minėta, būta ir atvirai gynybinio pobūdžio strategijų, ir bandymų sąžiningai kalbėti apie lietuvių dalyvavimą holokauste.

Bene svarbiausia priežastis yra etnocentrinė, būdinga atributų turinti Lietuvos istorijos samprata, kuri vis dar dominuoja masinėje istorinėje sąmonėje ir kurios laikosi nemaža dalis istorikų. Problema ne tik ta, kad kitataučiams tokioje istorinėje koncepcijoje gali likti tik marginalus vaidmuo. Atkūrus nepriklausomą Lietuvos Respubliką, svarbiausias istorijos politikos tikslas buvo peržiūrėti esamą istorio-

Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/Naciu%20okupacija/Holokaustas%20Lietuvos%20provincijoje/Zydu%20persekiojimas/Pirmosios%20Karo%20dienos/Pataisyta%20%20Y. Arad_RC_A.Bubnys_LT.pdf> (žiūrėta 2010-06-07).

⁴⁹ Jęgelevičius S. Lietuvos žydai ant katastrofos slenksčio (1941 m. birželis–liepa) // Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis. Vilnius, 1999, t. 14, p. 165–183.

⁵⁰ Himka J.-P. Obstacles to the Integration of the Holocaust into Post-communist East European Historical Narratives, p. 1–14.

grafiją, parodant tiek lietuvių tautos kančias, tiek herojinius epizodus, kuriuos sovietinė propaganda arba nutylėdavo, arba panaudodavo savo politiniams tikslams. O suvokiant save kaip XX amžiaus, iš dalies ir ankstesnių epochų kaimynų auką, nelengva pripažinti net ir dalies lietuvių visuomenės nusikalstamas veikas prieš kitas tautines grupes⁵¹. Į herojinės istorijos įvykių seką įrašytas 1941 metų birželio sukilimas ir Laikinosios Vyriausybės veikla turėjo būti vaizduojama tik šviesiomis spalvomis⁵². Tokios istorijos adeptams yra nesuprantamas, jų manymu, nelygia-vertis dviejų totalitarinių režimų (sovietų ir nacių) nusikaltimų vertinimas⁵³.

Ne mažesnę įtaką turi ir daliai visuomenės būdingos antisemitinės nuotaikos, kurios sovietmečiu buvo įgavusios daugiau latentines formas⁵⁴. Šiuo atveju ne taip svarbu, kiek iš tiesų gyvena žydų (Lietuvoje jų likę vos keli tūkstančiai). Šiuolaikinėje masinių komunikacijų epochoje svarbiau tai, kad žydai nuolat „matomi“ žiniasklaidoje (Lietuvos atveju tai būtų žydų turto gražinimo peripetijos, Torų likimo problema⁵⁵, žydų kapinių Vilniaus centre klausimas, Izraelio ir palestiniečių konfliktas ir pan.).

Trečioji priežastis – tai sovietmečio palikimas. Kaip jau minėta, sovietinė propaganda stengėsi nuneigti žydų genocido išskirtinumą ir kalbėti tik apie „tarybinių piliečių“ aukas, holokaustas nebuvo ir komunikacinės atminties būdu perduodamas kitoms kartoms. Todėl nemaža dalis lietuvių visuomenės buvo tiesiog nepasirengusi tekstų apie holokaustą ir ypač lietuvių dalyvavimą jame gausai, kuri pasirodė per pastaruosius du dešimtmečius. Istorikas H. Vitkus netgi rašo apie „pernelyg sparčią ir pernelyg skvarbią holokausto atminties plėtrą Lietuvoje“, kuri „sąlygojo atstūmimo ir atmetimo reakcijas“⁵⁶. Į laiko veiksnį kaip būtiną prielaidą įtraukti holokausto atmintį į „savą“ istorinį naratyvą atkreipė dėmesį ir užsienio tyrėjai⁵⁷.

⁵¹ Vitkus H. Holokausto atminties raida Lietuvoje, p. 42.

⁵² Tauber T. 14 Tage im Juni. Zur kollektiven Erinnerung von Litauern und Juden // Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941 / Hrsg. von V. Bartusevičius, J. Tauber, W. Wett. Köln–Weimar–Wien, 2003, S. 46.

⁵³ Beje, netgi pirmosios mūsų išskirtos grupės istorikai atkreipia dėmesį į šią aplinkybę. Štai jau minėtas S. Sužiedėlis, analizuodamas skirtingas lietuvių ir žydų geopolitines orientacijas 1940–1941 m., kai ir vieni, ir kiti rinkosi „mažesnę blogį“, atkreipia dėmesį, jog tuo metu sovietų aukų skaičius buvo nepalygti didesnis nei nacių (*Sužiedėlis S. Lithuanian Collaboration during the Second World War*, p. 162).

⁵⁴ Įdomu, kad sociologų tyrimai, kurie, tiesa, kaip jie patys pripažįsta, nėra reprezentatyvūs, rodo, kad miestelių ir kaimų žmonių kasdieninė komunikacija perduodamos holokausto atminties turinys yra mažiau ideologizuotas nei viešajame diskurse (*Šutnienė I. Holokausto (Šoa) atminties ypatumai*, p. 27–42).

⁵⁵ Geleževičius R. Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę (1990–2003). Vilnius, 2003.

⁵⁶ Vitkus H. Holokausto atminties raida Lietuvoje, p. 42.

⁵⁷ Štai Joachimasis Tauberis pastebėjo, kad VFR visuomenė sąžiningai kalbėti apie holokaustą buvo pasirėngusi tik XX a. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje. Kitaip tariant, visuomenėms, taip

Nors, kita vertus, sovietmetis sukūrė ir daugiau problemų. Kaip jau minėta, sovietinė propaganda savaip instrumentalizavo holokausto atmintį, panaudodama ją prieš lietuvių pagrindį bei emigrantų organizacijas. Nemaža dalis informacijos, kurią turime apie ano meto įvykius, yra surinkta sovietinių represinių struktūrų. Kai kurių lietuvių istorikų nuomone, nekritiškas šių šaltinių naudojimas, būdingas daliai užsienio tyrėjų, rodo jų politinį angažuotumą, paprasčiau tariant – sovietinės propagandos suformuotų klišių tąsą⁵⁸.

Dalis Lietuvos visuomenės, taip pat ir istorikų, mano, kad bandymai apkaltinti lietuvius dalyvavus holokauste yra sietini ne su tiesos paieškomis, bet su įvairiais politiniais tikslais. Štai 1988 m. vasarą LKP CK oficiozas *Sovietskaja Litva* pradėjo prieš Sąjūdį nukreiptą propagandos kampaniją, kur dažnai buvo minimi lietuviai „kaip nacių kolaborantai“ ir „žydšaudžiai“⁵⁹. Tokius įtarimus stiprina ir ta aplinkybė, kad, pavyzdžiui, Algirdas Jonas Klimaitis, kurio veikla žudant žydus pirmosiomis karo dienomis buvo gerai žinoma, ramiai sau gyveno VFR ir niekas jo nepersekiojo⁶⁰.

Nors per pastaruosius dvidešimt metų lietuvių istorikai paskelbė nemažai darbų, skirtų Lietuvos žydų istorijai, o kai kurios temos ištirtos gana nuodugniai (krikščionių ir žydų santykiai LDK, lietuviškojo antisemitizmo raida, valdžios politika žydų atžvilgiu tarpukaryje, holokaustas ir kt.), tačiau sintetinė studija vis dar neparengta, o nuodugnesnį specifinių problemų tyrimą sunkina dar ir menkas jidiš bei hebrajų kalbų mokėjimas.

pat ir lietuvių, reikia laiko pripažinti nemalonius istorinius faktus (*Tauber J. Coming to Terms with a Difficult past // The Vanished World of Lithuanian Jews / Ed. by A. Nikžentaitis, S. Schreiner, D. Staliūnas. Amsterdam–New York, 2004, p. 297–305*).

⁵⁸ *Jegelevičius S.* Lietuvos žydai ant katastrofos slenksčio, p. 169; *Jakubčionis A.* Žydų autorių požiūris į Lietuvos Katalikų Bažnyčią (1939–1945) // Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis. Vilnius, 1999, t. 14, p. 153–164.

⁵⁹ *Vitkus H.* Holokausto atminties raida Lietuvoje, p. 162.

⁶⁰ *Jegelevičius S.* Lietuvos žydai ant katastrofos slenksčio, p. 173.